

L' habitatge temporal

L' home i la pedra 2

JARQUE

L'habitatge temporal

fotografies de JARQUE

VNIVERSITAT
DE VALÈNCIA

València, 2004

Rector de la Universitat de València

FRANCISCO TOMÁS VERT

Vicerector de Cultura

RAFAEL GIL SALINAS

L'habitatge temporal. L'home i la pedra 2

Fotografies de F. Jarque

La Nau, Sala Thesaurus, del 27 de gener al 21 de març de 2004

Organització i producció

VICERECTORAT DE CULTURA DE LA UNIVERSITAT DE VALÈNCIA

EXPOSICIÓ

Idea original i fotografies

Francesc Jarque

Coordinació

Norberto Piqueras Sánchez

Assistència a la coordinació

Pilar Pérez

Reproduccions fotogràfiques

BN digital

Projecció multimèdia

Volker Scarpatetti i Pau Lagunas

CATÀLEG

Textos

Francesc Jarque

Jordi Domingo Calabuig

Jerónimo Pedrero Torres

Adrià Besó Ros

Disseny del catàleg

Francesc Jarque i Pau Lagunas

Impressió

La imprenta, COMUNICACIÓN GRÁFICA SL

ISBN: 84-370-5855-4

DL: V-375-2004

© D'aquesta edició: Universitat de València, 2004

© Dels textos i fotografies: Els autors, 2004

índex

- pàgina 7 Pròleg
- pàgina 9 **Un patrimoni universal**
Jarque
- pàgina 11 **Els paisatges que perdem**
Jordi Domingo Calabuig
- pàgina 15 **Sobre les construccions de pedra
cobertes amb falsa cúpula**
Jerónimo Pedrero Torres
- pàgina 21 **Sota el sostre de la pedra**
Les construccions de pedra seca com a habitatges temporals
Adrià Besó Ros, Universitat de València
- pàgina 27 **L'habitatge temporal, rostres**
- pàgina 32 **L'habitatge temporal, geografies**
- pàgina 33 *Énguera*
- pàgina 35 *La Manxa*
- pàgina 77 *Portugal*
- pàgina 101 *Menorca*
- pàgina 107 *França*
- pàgina 117 *Argentina*
- pàgina 125 **Apèndix**
Textos en castellano

Sota el sostre de la pedra

Les construccions de pedra seca com a habitatges temporals

Adrià Besó Ros, Universitat de València

Des dels seus orígens, l'ésser humà ha buscat per al seu resguard o com a estada temporal determinats llocs que ofereix el medi natural, com ara coves o abrics rocallosos ben orientats per a arrecerar-se d'aquelles situacions contràries o poc favorables que presenta l'oratge: la rosada de la nit, precipitacions en forma de pluges o nevades, els forts vents...

A partir del neolític, quan les comunitats humanes deixen de ser exclusivament caçadores i recol·lectores i esdevenen agricultores i ramaderes, es produeix la necessitat d'assentar-se en un determinat lloc per a desenvolupar les seues activitats encaminades a obtenir els recursos necessaris que asseguren la subsistència. És a partir d'aquell moment quan l'ésser

humà actua sobre el medi físic per adaptar-lo a les seues necessitats vitals, organitzant el territori amb major o menor complexitat en relació amb el seu grau d'evolució cultural, modelant un determinat paisatge i construint una sèrie d'edificis per al seu assentament més o menys estable.

Per tant, a partir del neolític l'ésser humà esdevé també constructor dels seus propis habitatges, per a la qual cosa se serveix dels mateixos materials que li ofereix l'entorn natural més immediat, com ara la pedra, la terra, o els diversos elements vegetals com els troncs dels arbres, les branques, les herbes, etc. per a construir un sostre o un refugi en aquells llocs on s'assenta. Per tant, projecta mentalment i crea

amb les seues mans uns tipus que responen a les necessitats de resguard i substitueixen la dependència dels elements naturals del territori. I a poc a poc, partint d'unes tècniques i tipologies molt rudimentàries, les construccions en el medi rural han anat evolucionant cap a formes cada vegada més complexes i organitzades en relació amb el grau de maduresa socioeconòmica assolit per la mateixa comunitat camperola.

La major part de les imatges d'aquesta exposició recullen habitatges temporals dispersos realitzats amb unes tècniques molt primitives: són de planta circular, realitzats amb pedres encaixades en sec sense utilitzar cap tipus de material d'unió, i cobertes amb una falsa volta realitzada per aproximació de filades de pedra. El catàleg ens mostra edificacions de Castella-La Manxa, les illes Balears, el sud de França, la regió de Trás-os-Montes al nord de Portugal i les terres del nord d'Argentina. Sobretot a les regions europees podem observar com les casetes de pedra, conegudes amb diferents noms segons la comarca on s'hi troben,¹ reproduïxen amb el mateix material, però d'una manera artificial i regularitzada tot atenent l'estètica dels materials, el concepte de les caveres o abrics naturals que utilitzaren les primeres comunitats humanes de caràcter nòmada o seminòmada. Els primers precedents pel que fa a la utilització d'aquestes tècniques constructives els trobem als focus originaris del neolític, amb edificacions fetes amb cimentacions de pedra i murs i falsa cúpula de tova que es poden datar, segons el jaciment on s'al-

cen, al voltant de l'any 5000 aC.² També a Anglaterra s'han localitzat construccions cobertes amb falsa cúpula de pedra situades cronològicament cap al quart mil·lenni. Ja en el període del Bronze cal destacar els *tholoi* coberts amb falsa cúpula de pedra o de branques, que es daten entre el 2700 i el 1100 aC, dels quals el Tresor d'Atreu és el més conegut, construït entre el 1500-1300 aC. Així podem observar com aquestes construccions apareixen de manera primerenca tant a les civilitzacions mediterrànies com a la cultura dels *castros* en les regions atlàntiques. Tot i que allí en el seu origen les cabanes es cobrien amb elements vegetals, l'arquitectura popular presenta nombrosos exemples de cases cobertes amb falsa cúpula, completament tancada o oberta per la part superior per a facilitar l'eixida dels fums de les fogueres que s'hi encenen a l'interior.³

La consolidació i difusió d'un tipus unitari sincrònic

A l'hora de plantejar-se l'anàlisi de qualsevol arquitectura rural cal tindre en compte la relació entre el tipus constructiu, el seu origen cronològic i la datació del model concret. Sovint no sempre s'aprecia una relació diacrònica entre l'evolució d'un tipus i la seua execució, i poden conuiu en el temps dins d'una mateixa regió tipologies més evolucionades i modernes amb altres més primitives. El cas de les casetes de pedra seca cobertes amb falsa volta que ens ocupa n'és un exemple ben il·lustratiu, ja que el seu model i tècniques constructives s'han utilitzat

¹ Sobre la terminologia emprada en les diferents regions de la península Ibèrica per a denominar aquestes construccions vegeu GONZÁLEZ-BLANCO GARCÍA, E., ROHLFS, A. G., i KRÜGER, F.: "Los chozos, cucos, bombos, etc. y su campo léxico. Una aproximación lingüística a un tema antropológico", a *Zaborra*, 38: *I Congreso Nacional de Arquitectura Rural en Piedra Seca*. Albacete, Servicio de Publicaciones de la Diputación del Albacete, 1993, p. 1015-1033.

² Una anàlisi interessant sobre els orígens del tipus la planteja ANDRÉS i ROIG, D.: "Arquitectura popular valenciana: les barraques de pedra en sec". Publicacions de la Universitat Jaume I. Impremta digital: <http://sic.uji.es/publ/edicions/jfi1/arquitectura.pdf>.

³ VEIGA DE OLIVEIRA, E., i GALHANO, F.: *Arquitectura tradicional portuguesa*. Lisboa, Publicações Dom Quixote, 1998, p. 18.

pràcticament a tota l'àrea de la Mediterrània, sobretot en aquelles regions on la pedra és abundant, pràcticament fins a les primeries del segle XX, tot convivint amb altres tipus cronològicament posteriors, i fins i tot desenvolupats a partir de l'Edat Moderna. Podem parlar, per tant, d'un tipus unitari sincrònic segons la classificació realitzada per G. F. Di Pietro,⁴ ja que ens trobem davant unes construccions que, una vegada projectades, es reproduïen amb el transcurs dels segles com a solucions definitives sense plantejar cap alteració substancial en el tipus.

També, com sòl ocórrer en els tipus primitius consolidats, aquests es conceben tancats a qualsevol possibilitat de modificació, motiu pel qual els canvis en les necessitats a què han de donar resposta es plantegen amb la multiplicació del tipus: d'eixa manera es construeixen dues o tres unitats interrelacionades interiorment o exteriorment, per tal de guanyar nous espais.⁵

Aquestes construccions responen fonamentalment a les necessitats de les activitats agropecuàries pròpies del medi rural, motiu pel qual analitzarem cadascuna de les tipologies tot atenint la seua evolució des del tipus bàsic fins a arribar als models més recents.

Els habitatges temporals agrícoles

L'habitatge, en les seues diferents formes, constitueix un dels elements integrants del paisatge agrari que els camperols construeixen per a ser ocupat de manera temporal o permanent. Per això es relaciona amb el

seu origen i amb les transformacions patides amb el pas dels segles. Els tipus de caseta de pedra seca han arribat fins als darrers segles concebuts com a habitatge temporal, bé per a resguardar-se davant les circumstàncies climatològiques adverses (ocasional), o bé com a habitatges temporals de curta estada (estacionals o cíclics).⁶ En aquest cas sempre es construeixen sobre partides rurals allunyades dels nuclis habitats, normalment coincidint amb èpoques d'expansió econòmica o lligades a la generalització del monocultiu, com és el cas dels *bombos* de Tomelloso (Ciudad Real)⁷ o les barraques de vinya de la comarca del Pla del Bages (Barcelona)⁸ que irrompen amb força en els paisatges comarcals gràcies a l'expansió del conreu de la vinya entre finals del segle XIX i les primeries del segle XX. S'utilitzen per a fer curtes estades quan les tasques agrícoles o de recol·lecció necessiten una dedicació més intensa i continuada.

Tot i que parteixen del tipus bàsic descrit, en trobem diferents models que ens ofereixen concepcions més o menys evolucionades pel que fa a l'organització i els usos de l'espai. En aquest sentit no s'ha de perdre de vista el caràcter sincrònic de les manifestacions de l'arquitectura rural, per la qual cosa podem trobar edificis coetanis pertanyents a una mateixa tipologia que presenten formes d'organització de l'espai completament oposades.

Les formes més primitives es basen en un espai interior únic que és utilitzat per homes i animals de treball

⁴ DI PIETRO, G. F.: "Per a la Storia dell'architettura della dimora rurale: alcune premesse di metodo", a *Archeologia Medievale*, 10 (1986), p. 350.

⁵ Vegeu DEL REY, M.: *Arquitectura rural valenciana. Tipus de casas dispersas y análisis de su arquitectura*. València, Generalitat Valenciana, Conselleria de Cultura, Edu-cació i Ciència, 1998, p. 164. Aquestes circumstàncies plantejades pel que fa a la pedra seca es donen també a la baraca de l'Horta de València, on el tipus es reproduïx per la multiplicació d'unitats constructives.

⁶ TIMÓN TIEMBLO, M. P.: "Evolución histórica de las construcciones de habitación temporal", a *Zabara*, 38: *Op. cit.*, p. 129-159.

⁷ PEDRERO TORRES, J.: *Inventario de los bombos del término municipal de Tomelloso*. Tomelloso, Ediciones Sou-briet, 1999.

⁸ A *Els paisatges de la vinya. Comunicacions al Congrés*. Manresa, Centre d'Estudis del Bages, 2003, podem trobar dins l'apartat "Vinya i patrimoni" algunes comunicacions que ens parlen de la difusió de les construccions de pedra seca en relació amb l'embranchida del cultiu de la vinya.

indistintament, sense que hi haja cap separació material o figurada. Normalment aquestes formes responen a casetes de poca superfície utilitzades com a refugis temporals de manera ocasional. Cas de ser utilitzats de manera estacional o cíclica se sol encendre el foc per a cuinar o calfar-se a l'exterior. De vegades poden presentar també un recer adossat i ben orientat per a protegir els animals de treball en cas de bufar els vents forts i freds de l'hivern, fet que ens indica la presència circumstancial d'uns espais d'ús humà separats dels animals.

Un pas endavant el trobem quan hi ha una divisió figurada o immaterial de l'espai interior amb la presència d'un lloc clarament assenyalat per a l'estada humana: els models més primitius presenten únicament unes pedres que envolten les fogueres, que poden canviar d'un lloc a altre, o d'altres espais on la llar es consolida com un element arquitectònic inserit dins el mur aprofitant el seu gruix, on en alguns casos el canó sobreïx per dalt de la coberta, tal com veiem en alguns exemples de *bombos* de Castella-La Manxa. A més, al voltant del foc s'hi poden trobar simples pedres d'un cert volum o bancs adossats als murs per a asseure's o dormir, buits sobre les parets o lleixes de llosa sobresortint del llenç mural per a deixar les viandes, elements que ens indiquen clarament un ús humà. Respecte als llocs d'estada animal la presència de pessebres o menjadores ens marquen els llocs d'estada animal dins l'espai, que de vegades s'acompanyen d'estaques de fusta per a penjar-hi els seus estris.

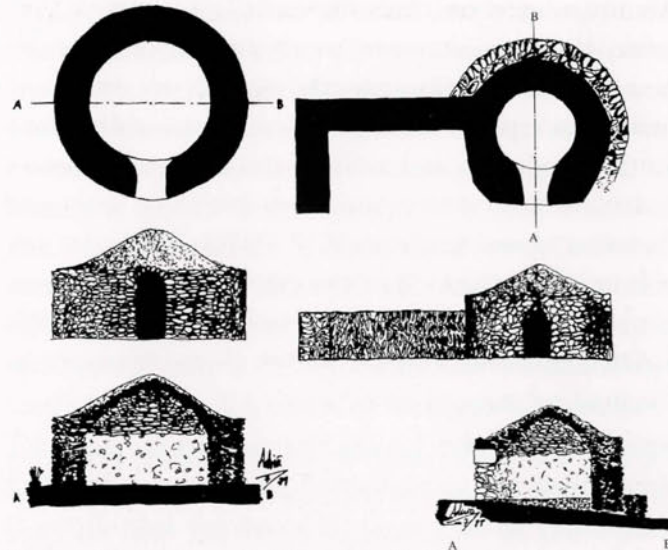

Figura 1: Tipologies primitives de refugi ocasional. Esquerra: sense divisió material de l'espai interior. Dreta: formada per la unió d'una caseta i un recer.

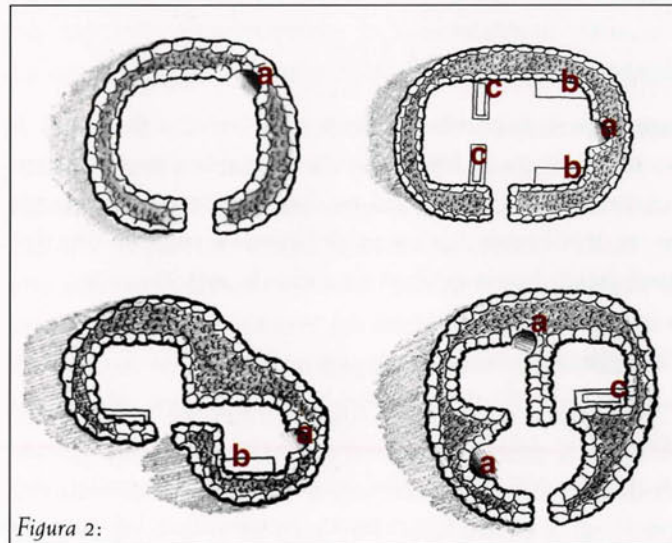
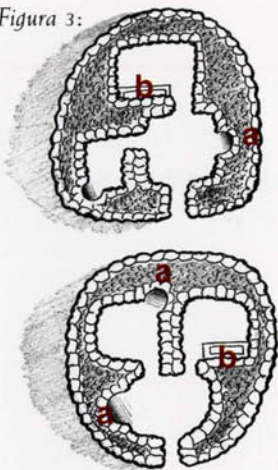

Figura 2:

Figura 3:

Figures 2 i 3:

Tipologies de "bombos" amb divisions espacials figurades, segons J. Pedrero Torres.

a: fumeral; b: banc per a dormir; c: pessebre.

Tipus primitiu de corral que aprofita les concavitats del relleu com a coberta. Serra del Piojo. Oriola (Alacant). (Foto: E. Diz. Inventari de Patrimoni Etnològic Immobile de la Generalitat Valenciana.)

Alguns models de cases de Castella-La Manxa presenten subdivisions interiors en dos, tres i més rarament quatre espais, materialitzades per murs de pedra amb plantes irregulars i coberts amb falses voltes independents. En el cas dels anomenats *bombos de dos jaulas* el primer espai es destina a les persones amb el seu fúmeral, mentre que l'interior és ocupat pels animals amb el seu pessebre. Els de tres espais o "jaulas" presenten dos espais d'ocupació humana amb sengles fumerals i l'estable al fons. Un d'ells és destinat per a cuinar i menjar, i l'altre per a dormir. Els de quatre compartiments mantenen la mateixa divisió que els de tres, als quals cal afegir un petit habitacle que es destina com a rebost per a guardar les viandes. Aquesta classificació realitzada per J. Pedrero Torres⁹ ens il·lustra clarament sobre l'evolució de l'espai cap a unes formes organitzatives més complexes que parteixen d'una separació, ja no immaterial, sinó tangible entre els espais humans i animals, i fins i tot arriben a oferir subdivisions entre les diferents activitats humanes com ara menjar i dormir. Aquesta evolució tipològica és fàcilment explicable en unes terres on, com explica el seu autor, aquest tipus constructiu no estava quasi estès i es planteja ja amb unes dates tardanes que coincideixen amb el segle XIX i les primeres dècades del segle XX que dona com a resultat l'adaptació d'un tipus arcaic a les necessitats d'unes formes de vida més actuals relacionades amb estades periòdiques al camp.

Podrem observar amb bastant freqüència en les construccions de Castella-La Manxa com els llenços

murals de pedra seca s'emblanquinen amb calç o es revesteixen amb morter per a rebre posteriorment una mà de pintura. Tot i tractar-se de construccions de planta circular, n'hi ha alguns exemples on la cara on es troba l'obertura d'entrada és plana, emfasitzant d'aquesta manera un llenç mural com a façana principal, que en molts casos és l'únic que presenta revestiment i pintura. També en alguns casos solen cobrir-se les cobertes amb una capa de terra per tal de facilitar la seua impermeabilització. En la regió portuguesa de Trás-os-Montes s'utilitza també la palla per a cobrir les voltes de pedra, ja que allí les pluges són més constants. Els llenços murals interiors dels *bombos* castellanomanxecs solen lluir-se o rejuntar-se amb algeps o morter, i pintar-se amb calç fins a assolir la línia d'arrancada de la volta o un poc més amunt, com resulta menys freqüent. Es tracta fonamentalment d'una mesura higiènica, relacionada amb la seua utilització estacional per evitar la presència d'insectes entre les juntes obertes de les pedres, on la pintura en calç s'utilitza tot considerant les seues propietats desinfectants. Respecte a la manera de concebre els sòls, trobem diverses solucions que van des de la terra batuda relacionada amb el tipus bàsic fins a altres més evolucionades com ara les lloses de pedra o els còdols, emprats fonamentalment en els espais d'ocupació humana, la qual cosa també ens marca una jerarquització espacial d'acord amb l'ús humà o animal. I com ja hem indicat abans en parlar de les plantes, totes aquestes modificacions del tipus bàsic responen, sense cap dubte, a les necessitats d'adaptar

D'ESQUERRA A DRETA:
Corral amb un espai
cobert i tanca ortogonal.
Tírig (Castelló).

Corral amb dos espais
coberts i tanca circular.
Tírig (Castelló).

Corral al terme municipal
de Benassal (Castelló).

la funcionalitat i l'estètica de la construcció en relació amb els nous condicionants que planteja l'evolució de les formes de vida.

Construccions i habitatges de caràcter ramader

També en les construccions ramaderes podem observar una evolució del tipus constructiu. El corral de ramat està fonamentalment format per un espai a cobert on els animals, o també els pastors, troben l'ombra i el resguard de la pluja o la rosada de la nit, i un altre a cel obert delimitat per una tanca on els animals poden prendre el sol i l'aire. Partint del simple aprofitament de l'abric prehistòric per a guardar el ramat, els corrals més primitius, basats en una gran economia de mitjans, aprofiten determinades concavitats de les roques com a raser per al ramat i tanquen l'espai del voltant amb un mur de pedra per evitar que es disseminin els animals quan s'hi troben dins. En aquests casos s'aprecia una dependència del medi natural per a la seua localització. Homes i ramat

conviu en un espai únic sense cap separació material. La llar marcada per unes pedres per a delimitar el foc ens indica el lloc per a l'estada dels pastors.

Quan el medi no ofereix unes condicions adequades o es busca un altre tipus d'emplaçaments els homes han de construir espais coberts. Al perímetre tancat s'afegeix una construcció de pedra seca, normalment coberta amb una falsa cúpula o amb un embigat de fusta que sustenta lloses del mateix material. N'hi ha alguns exemples que presenten diversos espais coberts on un d'ells s'aprofita per a l'estada dels pastors i uns altres per als animals, amb la qual cosa s'aprecia una separació material de l'espai. Per tant, aquestes tipologies de construccions ramaderes ens mostren un pas endavant en l'evolució del tipus.¹⁰

Pel que fa a la construcció de les tanques, els tipus més antics presenten formes circulars, mentre que els més evolucionats ja acoten espais de morfologia ortogonal amb l'aparició dels cantons en les tanques de pedra.

¹⁰ Un exemple que ens mostra espais coberts amb pedra seca destinats a homes i a animals el trobem a les Casetes de Calces al terme de Vilafranca (Castelló). Vegeu: BESÓ ROS, A.: "Pedra sobre pedra: l'empremta humana en la configuració d'un paisatge rural" a *Jarquè. l'home i la pedra*. València, Universitat de València, 2001. p. 31.

BAJO EL TECHO DE LA PIEDRA. Las construcciones de piedra seca como viviendas temporales

Adrià Besó Ros,
Universitat de València

Desde sus orígenes, el ser humano ha buscado para su resguardo o como estancia temporal determinados lugares que ofrece el medio natural, como cuevas o abrigos rocosos bien orientados para refugiarse de aquellas situaciones contrarias o poco favorables que presenta el tiempo: el rocío de la noche, precipitaciones en forma de lluvias o nevadas, los vientos fuertes...

A partir del Neolítico, cuando las comunidades humanas dejan de ser exclusivamente cazadoras y recolectoras y se convierten en agricultoras y ganaderas, se produce la necesidad de asentarse en un lugar determinado para desarrollar sus actividades encaminadas a obtener los recursos necesarios que aseguren la subsistencia. A partir de aquel momento el ser humano actúa sobre el medio físico para adaptarlo a sus necesidades vitales, organizando el territorio con mayor o menor complejidad en relación con su grado de evolución cultural, modelando un paisaje determinado y construyendo una serie de edificios para su asentamiento más o menos estable.

Por lo tanto, a partir del Neolítico el ser humano se convierte también en constructor de

sus propias viviendas, para lo que se sirve de los mismos materiales que le ofrece el entorno natural más inmediato, como la piedra, la tierra o los diversos elementos vegetales como los troncos de los árboles, las ramas, las hierbas, etc. para construir un techo o un resguardo en aquellos lugares donde se asienta. Por lo tanto, proyecta mentalmente y crea con sus manos unos tipos que responden a las necesidades de resguardo y sustituyen a la dependencia de los elementos naturales del territorio. Y poco a poco, partiendo de unas técnicas y tipologías muy rudimentarias, las construcciones en el medio rural han ido evolucionando hacia formas cada vez más complejas y organizadas en relación con el grado de madurez socioeconómica alcanzado por la misma comunidad campesina.

La mayor parte de las imágenes de esta exposición recoge viviendas temporales dispersas realizadas con unas técnicas muy primitivas: son de planta circular, realizadas con piedras encajadas en seco sin utilizar ningún tipo de material de unión, y cubiertas con una falsa bóveda realizada por aproximación de hileras de piedra. El catálogo nos muestra edificaciones de Castilla-La Mancha, las Islas Baleares, el sur de Francia, la región de Trás-os-Montes en el norte de Portugal y las tierras del norte de Argentina. Sobre todo en las regiones europeas, podemos observar cómo las casetas de piedra, conocidas con diferentes nombres según la comarca en la que se encuentran,¹ reproducen con el mismo material, pero de una manera artificial y regularizada dependiendo de la estática de los materiales, el concepto de las cavernas o

abrigos naturales que utilizaron las primeras comunidades humanas de carácter nómada o seminómada. Los primeros precedentes respecto al uso de estas técnicas constructivas los encontramos en los focos originarios del Neolítico, con edificaciones hechas con cimientos de piedra y muros y falsa cúpula de adobe que se pueden fechar, según el yacimiento donde se levantan, alrededor del año 5000 a. C.² También en Inglaterra se han localizado construcciones cubiertas con falsa cúpula de piedra situadas cronológicamente hacia el cuarto milenio. Ya en el periodo del Bronce hay que destacar los "tholoi" cubiertos con falsa cúpula de piedra o de ramas, que se fechan entre el 2700 y el 1100 a. C., de los que el más conocido es el Tesoro de Atreo, construido entre el 1500-1300 a. C. Así podemos observar cómo estas construcciones aparecen de forma temprana tanto en las civilizaciones mediterráneas como en la cultura de los castros en las regiones atlánticas. Aunque allí, en su origen, las cabañas se cubrían con elementos vegetales, la arquitectura popular presenta numerosos ejemplos de casas cubiertas con falsa cúpula, completamente cerrada o abierta por la parte superior para facilitar la salida de los humos de las hogueras que se encienden en su interior.³

La consolidación y difusión de un tipo unitario sincrónico

En el momento de plantearse el análisis de cualquier arquitectura rural, hay que tener en cuenta la relación entre el tipo constructivo, su origen

cronológico y la datación del modelo concreto. A menudo no siempre se aprecia una relación diacrónica entre la evolución de un tipo y su ejecución, y pueden convivir en el tiempo en una misma región tipologías más evolucionadas y modernas con otras más primitivas. El caso de las casetas de piedra seca cubiertas con falsa bóveda que nos ocupa es un ejemplo muy ilustrativo, ya que su modelo y técnicas constructivas han venido utilizándose prácticamente en toda la zona del Mediterráneo, sobre todo en aquellas regiones donde la piedra es abundante, prácticamente hasta principios del siglo XX, conviviendo con otros tipos cronológicamente posteriores, e incluso desarrollados a partir de la Edad Moderna. Podemos hablar, por lo tanto, de un tipo unitario sincrónico según la clasificación realizada por G. F. Di Pietro,⁴ ya que nos encontramos ante unas construcciones que, una vez proyectadas, se reproducen con el transcurso de los siglos como soluciones definitivas sin plantear ninguna alteración sustancial en el tipo.

También, como suele ocurrir en los tipos primitivos consolidados, estos se conciben cerrados a cualquier posibilidad de modificación, por lo que cualquier cambio en las necesidades a las que tienen que dar respuesta se plantea con la multiplicación del tipo: de esa manera se construyen dos o tres unidades interrelacionadas interior o exteriormente, a fin de ganar nuevos espacios.⁵

Estas construcciones responden fundamentalmente a las necesidades de las actividades agropecuarias propias del medio rural, por lo que analizaremos cada uno de los tipos fijando

la atención en su evolución desde el tipo básico hasta llegar a los modelos más recientes.

Las viviendas temporales agrícolas

La vivienda, en sus diferentes formas, constituye uno de los elementos integrantes del paisaje agrario que los campesinos construyen para ser ocupado de manera temporal o permanente. Por eso se relaciona con su origen y con las transformaciones sufridas con el paso de los siglos. Los tipos de caseta de piedra seca han llegado hasta los últimos siglos concebidos como vivienda temporal, bien para resguardarse ante las circunstancias climatológicas adversas (ocasional) o como viviendas temporales de corta estancia (estacionales o cíclicas).⁶ En este caso siempre se construyen sobre partidas rurales alejadas de los núcleos habitados, normalmente coincidiendo con épocas de expansión económica o ligadas a la generalización del monocultivo, como es el caso de los "bombos" de Tomelloso (Albacete)⁷ o las barracas de viña de la comarca del Pla del Bages (Barcelona)⁸ que irrumpen con fuerza en los paisajes comarcales gracias a la expansión del cultivo de la viña entre finales del siglo XIX y principios del siglo XX. Se utilizan para hacer cortas estancias cuando las labores agrícolas o de recolección necesitan una dedicación más intensa y continuada.

Aunque parten del tipo básico descrito, encontramos diferentes modelos que nos ofrecen concepciones más o menos evolucionadas en cuanto a la organización y los usos del espa-

cio. En este sentido, no se tiene que perder de vista el carácter sincrónico de las manifestaciones de la arquitectura rural, por lo que podemos encontrar edificios coetáneos pertenecientes a una misma tipología que presentan formas de organización del espacio completamente opuestas.

Las formas más primitivas se basan en un espacio interior único utilizado indistintamente por hombres y animales de trabajo, sin que haya ninguna separación material o figurada. Normalmente, estas formas responden a casetas de poca superficie utilizadas como refugios temporales de manera ocasional. En el caso de ser utilizados de manera estacional o cíclica se suele encender el fuego para cocinar o calentarse en el exterior. A veces pueden presentar también un cobijo adosado y bien orientado para proteger a los animales de trabajo en caso de que soplen los vientos fuertes y fríos del invierno, lo que nos indica la presencia circunstancial de unos espacios de uso humano separados de los animales.

Un paso adelante lo encontramos cuando hay una división figurada o inmaterial del espacio interior con la presencia de un lugar claramente señalado para la estancia humana: los modelos más primitivos presentan únicamente unas piedras que rodean las hogueras, que pueden cambiar de un sitio a otro, u otros espacios en los que el hogar se consolida como un elemento arquitectónico inserido dentro del muro aprovechando su grosor, donde en algunos casos el cañón sobresale por encima de la cubierta, tal y como vemos en algunos ejemplos

de "bombos" de Castilla-La Mancha. Además, alrededor del fuego se pueden encontrar simples piedras de cierto volumen o bancos de piedra adosados a los muros para sentarse o dormir, huecos sobre las paredes o repisas de losa que sobresalen del lienzo mural para dejar las viandas, elementos que nos indican claramente un uso humano. Respecto a los lugares de estancia animal, la presencia de pesebres o comederos nos marcan los sitios de estancia animal en el espacio, que a veces van acompañados de estacas de madera para colgar sus aperos.

Algunos modelos de casas de Castilla-La Mancha presentan subdivisiones interiores en dos, tres y más raramente cuatro espacios, materializadas por muros de piedra con plantas irregulares y cubiertos con falsas bóvedas independientes. En el caso de los llamados "bombos de dos jaulas", el primer espacio se destina a las personas con su chimenea, mientras que el interior es ocupado por los animales con su pesebre. Los de tres espacios o *jaulas* presentan dos espacios de ocupación humana con sendas chimeneas y el establo al fondo. Uno de ellos se destina a cocinar y comer, y el otro para dormir. Los de cuatro compartimientos mantienen la misma división que los de tres, a los que hay que añadir un pequeño habitáculo que se destina a despensa para guardar las viandas. Esta clasificación realizada por J. Pedrero Torres⁹ nos ilustra claramente sobre la evolución del espacio hacia unas formas organizativas más complejas que parten de una separación, ya no inmaterial, sino tangible entre los espacios humanos y animales, e incluso llegan a ofrecer

subdivisiones entre las diferentes actividades humanas, como comer y dormir. Esta evolución tipológica es fácilmente explicable en unas tierras donde, como explica su autor, este tipo constructivo no estaba casi extendido y se plantea ya con unas fechas tardías que coinciden con el siglo XIX y las primeras décadas del siglo XX que da como resultado la adaptación de un tipo arcaico a las necesidades de unas formas de vida más actuales relacionadas con estancias periódicas en el campo.

Podremos observar con bastante frecuencia en las construcciones de Castilla-La Mancha cómo los lienzos murales de piedra seca se encajan o se revisten con mortero para recibir posteriormente una mano de pintura. Aunque se trata de construcciones de planta circular, hay algunos ejemplos en los que la cara donde está el vano de entrada es plana, enfatizando de esta manera un lienzo mural como fachada principal, que en muchos casos es lo único que presenta revestimiento y pintura. También en algunos casos suelen cubrirse las cubiertas con una capa de tierra para facilitar su impermeabilización. En la región portuguesa de Trás-os-Montes se usa también la paja para cubrir las bóvedas de piedra, ya que allí las lluvias son más constantes. Los lienzos murales interiores de los "bombos" castellano-manchegos se suelen enlucir o rejuntar con yeso o mortero, y pintarse con cal hasta alcanzar la línea de arranque de la bóveda o un poco más arriba, como resulta menos frecuente. Se trata fundamentalmente de una medida higiénica, relacionada con su uso estacional para evitar la presencia de insectos entre las jun-

tas abiertas de las piedras, donde la pintura en cal se utiliza considerando sus propiedades desinfectantes. Respecto a la manera de concebir los suelos, encontramos varias soluciones que van desde la tierra batida relacionada con el tipo básico hasta otras más evolucionadas como las losas de piedra o los cantos rodados, empleados fundamentalmente en los espacios de ocupación humana, lo que también nos marca una jerarquización espacial de acuerdo con el uso humano o animal. Y como ya hemos indicado antes al hablar de las plantas, todas estas modificaciones del tipo básico responden, sin ninguna duda, a las necesidades de adaptar la funcionalidad y la estética de la construcción en relación con los nuevos condicionantes que plantea la evolución de las formas de vida.

Construcciones y viviendas de carácter ganadero

También en las construcciones ganaderas podemos observar una evolución del tipo constructivo. El corral de rebaño está fundamentalmente formado por un espacio a cubierto en el que los animales, o también los pastores, encuentren la sombra y el resguardo de la lluvia o el rocío de la noche, y otro a cielo abierto delimitado por una cerca donde los animales pueden tomar el sol y el aire. Partiendo del simple aprovechamiento del abrigo prehistórico para guardar el rebaño, los corrales más primitivos, basados en una gran economía de medios, aprovechan determinadas concavidades de las rocas como rasero para el ganado y cierran el espacio de

alrededor con un muro de piedra para evitar que se desperdigen los animales cuando están dentro. En estos casos se aprecia una dependencia del medio natural para su localización. Hombres y ganado conviven en un espacio único sin ninguna separación material. El hogar marcado por unas piedras para delimitar el fuego nos indica el lugar para la estancia de los pastores.

Cuando el medio no ofrece unas condiciones adecuadas o se busca otro tipo de emplazamientos, los hombres tienen que construir espacios cubiertos. Al perímetro cerrado se añade una construcción de piedra seca, normalmente cubierta con una falsa cúpula o con un envigado de madera que sustenta losas del mismo material. Hay algunos ejemplos que presentan diversos espacios cubiertos en los que uno de ellos se aprovecha para la estancia de los pastores y otros para

los animales, con lo que se aprecia una separación material del espacio. Por lo tanto, estas tipologías de construcciones ganaderas nos muestran un paso adelante en la evolución del tipo.¹⁰

Respecto a la construcción de las cercas, los tipos más antiguos presentan formas circulares, mientras que los más evolucionados ya acotan espacios de morfología ortogonal con la aparición de las esquinas en las cercas de piedra.

NOTAS:

- ¹ Sobre la terminología empleada en las diferentes regiones de la Península Ibérica para denominar estas construcciones véase GONZÁLEZ-BLANCO GARCÍA, E., ROHLFS, A. G., y KRÜGER, F.: "Los chozos, cucos, bombos, etc. y su campo léxico. Una aproximación lingüística a un tema antropológico", en *Zabara*, 38: *I Congreso Nacional de Arquitectura Rural en Piedra Seca*. Albacete, Servicio de Publicaciones de la Diputación del Albacete, 1993, p. 1015-1033.
- ² Un análisis interesante sobre los orígenes del tipo lo plantea ANDRÉS I ROIG, D.: "Arquitectura popular valenciana: les barraques de pedra en sec". Publicacions de la Universitat Jaume I. Imprenta digital: <http://sic.uji.es/publ/edicions/jfi1/arquitectura.pdf>.
- ³ VEIGA DE OLIVEIRA, E., y GALHANO, F.: *Arquitectura tradicional portuguesa*. Publicações Dom Quixote, Lisboa, 1998, p. 18.
- ⁴ DI PIETRO, G. F.: "Per a la Storia dell'architettura della dimora rurale: alcune premesse di metodo", en *Archeologia Medievale*, 10 (1986), p. 350.
- ⁵ Véase DEL REY, M.: *Arquitectura rural valenciana. Tipos de casas dispersas y análisis de su arquitectura*. Valencia, Generalitat Valenciana, Conselleria de Cultura, Educació i Ciència, 1998, p. 164. Estas circunstancias planteadas respecto a la piedra seca se dan también en la barraca de l'Horta de Valencia, construcciones de planta rectangular realizadas con estructuras de madera y cerradas con muros de adobe, con cubierta de paja muy inclinada a dos vertientes, donde el tipo se reproduce por la multiplicación de unidades constructivas.
- ⁶ TIMÓN TIEMBLO, M. P.: "Evolución histórica de las construcciones de habitación temporal", en *Zabara*, 38: *Op. cit.*, p. 129-159.
- ⁷ PEDRERO TORRES, J.: *Inventario de los bombos del término municipal de Tomelloso*. Ediciones Soubriet, Tomelloso, 1999.
- ⁸ En *Els paisatges de la vinya. Comunicacions al Congrés*, Centre d'Estudis del Bages, Manresa, 2003, podemos encontrar, en el apartado "Vinya i patrimoni", algunas comunicaciones que nos hablan de la difusión de las construcciones de piedra seca en relación con la pujanza del cultivo de la vid.
- ⁹ PEDRERO TORRES, J.: *Op. cit.*, p. 26-30.
- ¹⁰ Un ejemplo que nos muestra espacios cubiertos con piedra seca destinados a hombres y a animales lo encontramos en las casetas de Calces, en el término de Villafranca (Castellón). Véase BESÓ ROS, A.: "Pedra sobre pedra: l'empremta humana en la configuració d'un paisatge rural", en *Jarque: l'home i la pedra*. Valencia, Universitat de València, 2001, p. 31

Ilustraciones del artículo de Adrià Besó Ros (páginas 24 a 26).

Figura 1: Tipologías primitivas de refugio ocasional. **Izquierda:** sin división material del espacio interior. **Derecha:** formada por la unión de una caseta y un rasero.

Figuras 2 y 3: Tipologías de "bombos" con divisiones espaciales figuradas, según J. Pedrero Torres: a) chimenea; b) banco para dormir; c) pesebre.

Figura 4: Tipo primitivo de corral que aprovecha las concavidades del relieve como cubierta. Sierra del Piojo. Orihuela (Alicante). (Foto: E. Diz. Inventario de Patrimonio Etnológico Inmueble de la Generalitat Valenciana.)

Figura 5, 6 y 7:

Corral con un espacio cubierto y cerramiento ortogonal. Tírig (Castellón).

Corral con dos espacios cubiertos y cerramiento circular. Tírig (Castellón).

Corral en el término municipal de Benasal (Castellón).

Página 27

"La vivienda temporal, rostros"

Los rostros y las miradas, los gestos y las expresiones de los hombres y mujeres que pueblan los paisajes rurales que Jarque registra, nos hablan de la fortaleza, la dureza y naturalidad que marcan un tipo de vida legendario pero a la par actual, vigente. Son reales, no saben de los artificios propios de los parajes urbanos. De este modo, el hombre mira y se mueve integrado en su paisaje, como extensión de su identidad.